

Αγροτικός κόσμος και ιδεολογικοπολιτικά ρεύματα στην Ελλάδα του μεσοπολέμου

Βασίλης Πατρώνης*,
Κωνσταντίνος Μαυρέας**

Περίληψη

Κατά την εξέλιξη της αγροτικής μεταρρύθμισης την περίοδο του μεσοπολέμου διαπιστώθηκε στην Ελλάδα μία διεύρυνση του αγροτικού χώρου με κύριο αντίκτυπο στην αύξηση της καλλιεργήσιμης γης, της αγροτικής παραγωγής και του γεωργικού πληθυσμού. Παράλληλα, όμως, αναδείχθηκαν σημαντικά προβλήματα, όπως η ανεπάρκεια πλέον του γεωργικού εδάφους σε συνδυασμό με τη γεωργική κρίση, που εμφανίστηκε στα μέσα περιόδου της μεσοπολεμικής περιόδου.

Το άρθρο αυτό αναφέρεται στις σημαντικότερες θέσεις που διατυπώθηκαν κατά τη μεσοπολεμική περίοδο με επίκεντρο την εξέλιξη της αγροτικής μεταρρύθμισης, την αγροτική ανάπτυξη και κυρίως, την πρωτεύουσα θέση του αγρότη μέσα στην ελληνική οικονομία και κοινωνία.

Εισαγωγή

Είναι κοινός τόπος ότι έως τις αρχές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου η εθνική παραγωγή στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία του αγροτικού τομέα. Είναι ο τομέας που απασχολούσε την πλειοψηφία του παραγωγικού πληθυσμού και απέ-

* Επίκουρος καθηγητής του Πανεπιστημίου Πατρών στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών.

** Αναπληρωτής καθηγητής του ΤΕΙ Καλαμάτας.

διδε το μεγαλύτερο μέρος του εθνικού εισοδήματος, ενώ τα γεωργικά εξαγωγικά προϊόντα αποτελούσαν την προσφορότερη πηγή συναλλάγματος. Είναι ενδεικτικό ότι στην αρχή της μεσοπολεμικής περιόδου η αξία των αγροτικών και κτηνοτροφικών προϊόντων ανερχόταν στο 77,7% της συνολικής αξίας της εθνικής παραγωγής ενώ, κατά την ίδια περίοδο, το μερίδιο της βιομηχανικής παραγωγής ήταν μόλις 15,4%¹. Η πρωτεύουσα θέση του αγροτικού τομέα όχι μόνο διατηρήθηκε σε όλη τη διάρκεια της μεσοπολεμικής περιόδου, αλλά και ενισχύθηκε με την άφιξη των προσφύγων από την Μικρά Ασία. Οι χιλιάδες πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στον αγροτικό χώρο, συνέβαλαν στην αύξηση του αγροτικού πληθυσμού, αποτέλεσαν τη καλύτερη εγγύηση για την αύξηση της αγροτικής παραγωγής και τη γεωργική ανάπτυξη της χώρας και ήταν η σημαντικότερη αιτία για την επιτάχυνση της αγροτικής μεταρρύθμισης μετά το 1922. Στο διάστημα 1922-1932 οι καλλιεργούμενες εκτάσεις παρουσίασαν ποσοστιαία αύξηση 55% κατά μέσο όρο, ενώ στις περιοχές, όπου εγκαταστάθηκε μεγάλο μέρος των προσφύγων, όπως η Μακεδονία και η Θράκη, η αύξηση έφθασε έως και το 100%².

Η έλευση των προσφύγων έδωσε επίσης στην Ελλάδα τη δυνατότητα να ομογενοποιήσει τον πληθυσμό της, ιδιαίτερα σε εκείνες τις περιοχές, όπου, σε σύγκριση με τον ελληνικό πληθυσμό, το ξένο εθνικό στοιχείο παρουσίαζε ισχυρή αναλογία. Η εγκατάσταση σημαντικού αριθμού προσφύγων στη Μακεδονία συνέβαλε, μεταξύ άλλων, στην ολοκλήρωση της εθνικής ενοποίησης και απέτρεψε την προβολή αξιώσεων σχετικών με τις βόρειες ελληνικές επαρχίες³. Το μεγαλύτερο μέρος του προσφυγικού πληθυσμού, που εγκαταστάθηκε στη Μακεδονία, απορροφήθηκε από τον αγροτικό τομέα. Αν και οι προερχόμενοι από τη Μικρά Ασία και τον Πόντο πρόσφυγες δεν ήταν αγροτικής προέλευσης, αλλά έμποροι και μεταπράτες (και γι' αυτό το λόγο κάποιοι εγκατέλειψαν σταδιακά την ύπαιθρο μεταναστεύοντας προς τα αστικά κέντρα και ιδιαίτερα τη Θεσσαλονίκη και την Καβάλα), σημαντικός αριθμός τους παρέμεινε στην ύπαιθρο απασχολούμενος στη γεωργία ή στρεφόμενος προς «εκμεταλλευτικά» επαγγέλματα⁴. Παρ' ότι το κράτος δεν έπαυσε να ενδιαφέρεται για την εκβιομηχάνιση της χώρας, σε ολόκληρη τη μεσοπολεμική περίοδο, η προσπάθεια για τη γεωργική αποκατάσταση γηγενών και προσφύγων απορρόφησε το μεγαλύτερο μέρος της κρατικής μέριμνας⁵.

Κατά το μεσοπόλεμο σημειώθηκαν όμως και άλλες σημαντικές αλλαγές στην αγροτική παραγωγή, οι οποίες κατέδειξαν μία συ-

νολική διεύρυνση του αγροτικού χώρου και απέδειξαν ότι η ελληνική οικονομία διατήρησε κατά το διάστημα αυτό το γεωργικό της χαρακτήρα: αύξηση της καλλιεργήσιμης γης με την εκμετάλλευση πρώην χέρσων και ακαλλιέργητων εκτάσεων, αύξηση της αγροτικής παραγωγής και εμφάνιση νέων καλλιεργειών, επέκταση της γεωργίας σε βάρος της κτηνοτροφίας, αύξηση του γεωργικού πληθυσμού. Η αναδιάρθρωση των καλλιεργειών και η εμπορευματοποίηση ενός μεγαλύτερου, συγκριτικά με το παρελθόν, μέρους του αγροτικού προϊόντος συνδέθηκαν περισσότερο με ποιοτικές και λιγότερο με ποσοτικές βελτιώσεις της ελληνικής γεωργίας. Οι απασχολούμενοι στην αγροτική παραγωγή αυξήθηκαν με γοργούς ρυθμούς τα πρώτα χρόνια μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο με αποτέλεσμα το 1928 η γεωργία να απασχολεί 1.293.000 άτομα. Η αύξηση αυτή ακολούθησε τη γενικότερη αύξηση στον ενεργό πληθυσμό. Ο ενεργός πληθυσμός αποτελούσε το 1920 το 30% περίπου του συνολικού πληθυσμού, ενώ κατά το 1928 το σχετικό ποσοστό ανήλθε στο 39%. Η γεωργία κατείχε το 58,5% του ενεργού πληθυσμού το 1920, ενώ κατά το 1928 το ποσοστό αυτό ξεπερνούσε το 61%⁶. Η αύξηση του αγροτικού πληθυσμού οφειλόταν κατά κύριο, αν όχι αποκλειστικό, λόγο στην αγροτική μεταρρύθμιση, στην αύξηση του γυναικείου ενεργού πληθυσμού και στην έλευση των προσφύγων.

Η αγροτική μεταρρύθμιση ανέδειξε επίσης την ενδυνάμωση του ρόλου του κράτους και την παρέμβασή του στην οικονομική και κοινωνική ζωή της χώρας. Ο κρατικός παρεμβατισμός δεν πρωτοεμφανίστηκε, βέβαια, με την απόπειρα επίλυσης του αγροτικού ζητήματος. Είναι ένα ευρύτερης τάξεως φαινόμενο που συνδέεται με τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και άλλα συνολικότερα ζητήματα. Εντούτοις, η κρατική παρέμβαση στην εξέλιξη της αγροτικής μεταρρύθμισης είναι σημαντική σε όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου, εκδηλώθηκε δε, μεταξύ άλλων, με τη δημιουργία της τεράστιας υπηρεσίας στέγασης των προσφύγων, με τον έλεγχο που ασκούσε το κράτος στη διανομή της αγροτικής γης και με την ανάμειξή του στις διαδικασίες παραγωγής και διακίνησης των αγροτικών προϊόντων. Είναι άξιο προσοχής, ότι η «φιλαγροτική» πολιτική του ελληνικού κράτους υιοθετήθηκε από όλες τις μεσοπολεμικές κυβερνήσεις ανεξαρτήτως των ιδεολογικών τους θέσεων ή των στρατηγικών τους στοχεύσεων με αποκορύφωμα το νομοθέτημα 677/1937 «περί ρυθμίσεων χρεών» του μεταξικού καθεστώτος, το οποίο απάλλασε τους αγρότες από μέρος των ήδη συσσωρευμένων χρεών τους.

Εντούτοις, η ανάπτυξη του αγροτικού τομέα στο μεσοπόλεμο συμβαδίζει με πληθώρα προβλημάτων, εκ των οποίων δύο είναι τα σημαντικότερα. Κατ' αρχήν, η ανεπάρκεια του γεωργικού εδάφους, ζήτημα που προσέλαβε ανησυχητικές διαστάσεις μετά την άφιξη των προσφύγων από τη Μικρά Ασία. Προς την κατεύθυνση αυτή το κράτος ανέλαβε σημαντικές πρωτοβουλίες ή επιτάχυνε άλλες που είχαν ξεκινήσει πριν από το 1922, με στόχο τη βελτίωση και επέκταση του καλλιεργήσιμου εδάφους, την προστασία των υπάρχόντων εδαφών από πλημμύρες και την πρόσκτηση νέων. Στην εξυπηρέτηση αυτού του στόχου αποσκοπούσαν τα μεγάλα παραγωγικά έργα, όπως η αποξήρανση της Κωπαϊδας (έργο το οποίο είχε ξεκινήσει ήδη από τον 19ο αιώνα) και τα υδραυλικά έργα της Μακεδονίας. Στη διάρκεια του μεσοπολέμου αποξηράνθηκαν και αποδόθηκαν προς καλλιέργεια 850.000 στρέμματα και προστατεύθηκαν από πλημμύρες άλλα 2 εκατομμύρια περίπου⁷. Δεύτερον, η γεωργική κρίση που εμφανίστηκε στα τέλη της δεκαετίας του '20 συνοδευόμενη από πτώση της παραγωγής και σημαντική μείωση των τιμών των αγροτικών προϊόντων⁸. Ως αποτέλεσμα της γενικευμένης και παρατεταμένης αυτής κρίσης, της εξασθένησης του διεθνούς εμπορίου, αλλά και υπό την επιρροή της υιοθέτησης ανάλογων πολιτικών από άλλες χώρες, εφαρμόστηκε μία πολιτική προστασίας της παραγωγής και του αγροτικού εισοδήματος. Πρόκειται για την πολιτική της αυτάρκειας, μία πολιτική που δεν περιορίστηκε αποκλειστικά και μόνο στον αγροτικό χώρο και συνέβαλε, ώστε στις παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου η χώρα να έχει επιτύχει επάρκεια σε βασικά αγροτικά προϊόντα εσωτερικής κατανάλωσης⁹. Τα δύο αυτά προβλήματα συνδέονται τόσο με τη γενικότερη ανάπτυξη του παρεμβατικού κράτους, όσο και με την ίδια την εξέλιξη της αγροτικής μεταρρύθμισης, η οποία, με στόχο τη μεγαλύτερη εμπορευματοποίηση, τον εκχρηματισμό της αγροτικής οικονομίας και την εντατικοποίηση της αγροτικής εργασίας, καθιέρωνε ως παραγωγική βάση το μικρό γεωργικό κλήρο και την οικογενειακή μορφή καλλιέργειας. Όλα αυτά τα ζητήματα παρέμειναν στην επικαιρότητα κατά τη διάρκεια της μεσοπολεμικής περιόδου, συνδέονται δε τόσο με τη διαμόρφωση του νεοελληνικού εθνικού κράτους μετά το 1923 όσο και με τις γενικότερες πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες της συγκυρίας. Μέσα σ' αυτό το κλίμα δεν ήταν λίγοι οι διανοούμενοι και οι πολιτικοί που επιχειρήσαν να προτείνουν λύσεις συνδέοντας όλα τα παραπάνω.

Κατά το μεσοπόλεμο αναπτύχθηκαν έντονοι προβληματισμοί

γύρω από τους τρόπους συγκρότησης του νεοελληνικού εθνικού κράτους. Σημαντικότεροι άξονες ήταν η πορεία του έθνους και οι συμμαχίες του, η οικονομική ανάπτυξη, ο παρεμβατικός ή όχι ρόλος του κράτους, η κοινωνική δικαιοσύνη και ασφάλεια. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, αρκετοί διανοούμενοι συνέδεσαν τα παραπάνω ερωτήματα με την ίδια την εξέλιξη της αγροτικής μεταρρύθμισης και έθεσαν στο επίκεντρο των ιδεολογικών τους αναζητήσεων την επιβίωση του Έλληνα αγρότη αναπτύσσοντας μία σειρά από σκέψεις, ιδέες και προτάσεις, που στόχευαν στη διατύπωση ενός προτύπου κοινωνικής οργάνωσης για τη χώρα, όπου ο αγρότης θα είχε τον πρώτο ρόλο. Το πρότυπο αυτό, στις ποικίλες παραλλαγές του, επαγγέλθηκε την κοινωνική αρμονία σε συνδυασμό με την οικονομική αποτελεσματικότητα. Τέτοιες σκέψεις εκφράστηκαν μέσα από όλα σχεδόν τα ιδεολογικά και πολιτικά ρεύματα της εποχής, αναζωογονήθηκαν δε μετά το 1922, όταν το ζήτημα της στενότητας της γεωργικής γης προσέλαβε ευρύτερες διαστάσεις. Η παρούσα μελέτη δε σκοπεύει να εμβαθύνει συνολικά στα ερωτήματα της ταυτότητας, της παράδοσης και της ελληνικότητας, που κατηύθυναν τις ιδεολογικές αναζητήσεις στην Ελλάδα κατά τον μεσοπόλεμο, αλλά περιορίζεται στην ανάλυση των σημαντικότερων θέσεων που διατυπώθηκαν και των πρωτοβουλιών που αναλήφθηκαν την περίοδο αυτή με επίκεντρο την εξέλιξη της αγροτικής μεταρρύθμισης, την αγροτική ανάπτυξη και κυρίως, την πρωτεύουσα θέση του αγρότη μέσα στην ελληνική οικονομία και κοινωνία.

Η θεώρηση του αγρότη έως το 1922

Το πρόβλημα της ανεπάρκειας της ελληνικής γεωργικής γης εμφανίστηκε για πρώτη φορά τον 19ο αιώνα συχνά σε συνδυασμό με την αντίθεση στην πρωτοβουλία εκβιομηχάνισης της χώρας¹⁰. Η οικονομική πρόοδος είχε τότε συνδεθεί κατά κύριο λόγο με τη γεωργία, το εμπόριο και τη ναυτιλία. Οι υποστηρικτές του ελεύθερου εμπορίου που φάνηκε να επικρατούν, είχαν αμφισβητήσει την ικανότητα επιβίωσης της ελληνικής βιομηχανίας και είχαν αντιταχθεί στην ανάπτυξη και την προστασία των βιομηχανικών επιχειρήσεων¹¹.

Κατά το διάστημα 1907-1909 μέσα από το περιοδικό Ο Νουμάς αναπτύχθηκε διάλογος με αφορμή την έκδοση του έργου του

Γ. Σκληρού *Το κοινωνικόν μας ζήτημα*. Ο Μ. Τσιριμώκος (με το ψευδώνυμο Στ. Ραμάς), εκ των επικριτών του έργου, προκειμένου να αντικρούσει τις σοσιαλιστικές διακηρύξεις του Σκληρού, υποστήριξε ότι η Ελλάδα δεν έπρεπε να αναπτύξει βιομηχανία, διότι κάτι τέτοιο θα επέφερε προβλήματα, όπως η ανάπτυξη εργατικής τάξης και η υψηλή συγκέντρωση πληθυσμών στα αστικά κέντρα. Απεναντίας, φρονούσε ότι θα έπρεπε να οργανωθεί η μετεγκατάσταση πληθυσμών «από τις πόλεις στους αγρούς», ώστε να τονωθεί το ανθρώπινο δυναμικό της υπαίθρου. Όπως σημείωνε, η γεωργία και η κτηνοτροφία όφειλαν να παραμείνουν εσαεί «ο πρώτος πλουτοπαραγωγικός παράγοντας στην Ελλάδα»¹². Η θέση αυτή συνιστά πρώιμη εκδήλωση φόβου για την επικείμενη ανάπτυξη του σοσιαλιστικού και του εργατικού κινήματος στην Ελλάδα, τον οποίο ο Τσιριμώκος επιχειρούσε να ξορκίσει απορρίπτοντας την εκβιομηχάνιση, ως ασύμφορη επιλογή για το μέλλον της χώρας. Παράλληλα, στον αντιβιομηχανικό και φυσιοκρατικό λόγο του αποτυπώνεται και μία δόση αντιδυτικισμού, συναίσθημα που συναντάται συχνά στο χώρο του ελληνικού δημοτικιστικού κινήματος.

Σε γενικές γραμμές, μπορεί να υποστηριχθεί, ότι στην Ελλάδα των αρχών του 20ού αιώνα ήταν αρκετά δημοφιλείς στους κύκλους των διανοουμένων και των πολιτικών ιδέες με αντιβιομηχανικές ή αντιδυτικές αιχμές, οι οποίες τόνιζαν τα ιδιότυπα, «ενδογενή» στοιχεία του «ελληνισμού» και του «ελληνικού βίου» και έφταναν έως το σημείο να θεωρούν ασύμβατη την «ελληνικότητα» με το βιομηχανικό πολιτισμό. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο βιομήχανος Επ. Χαρίλαος, διερευνώντας «το ζήτημα της βιομηχανίας» στη χώρα την επαύριον του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, διαπίστωνε πως εξακολουθούσαν να υπάρχουν αντιστάσεις και δυσπιστίες του πολιτικού κόσμου απέναντι στην εκβιομηχάνιση¹³. Κατά τον Χαρίλαο, το μέλλον της Ελλάδας βρισκόταν στη βιομηχανική ανάπτυξη. Για την επίτευξή της πρότεινε οι πολιτικοί να άρουν τις επιφυλάξεις τους, οι βιομήχανοι να εγκαταλείψουν το συντηρητισμό που τους διακατείχε, οι εργάτες να κατανοήσουν ότι η βελτίωση της θέσης τους θα γινόταν πράξη μέσω της συμφιλίωσής τους με το κεφάλαιο και της ταξικής ειρήνης, ενώ οι άνθρωποι της επιστήμης να συμβάλουν στην εκπόνηση προγραμμάτων ανάπτυξης και μόρφωσης¹⁴.

Η συμπεριφορά του πολιτικού κόσμου, ή μερίδας του, που περιέγραφε ο Χαρίλαος στα 1919, πιθανόν να συνιστούσε την άμυνα των πλέον παραδοσιακά δικτυωμένων πολιτευτών μπροστά

στον κίνδυνο που εγκυμονούσε γι' αυτούς η διάρρηξη των κατεστημένων δομών εκπροσώπησης. Δηλαδή, επρόκειτο ίσως για διαφορετική περίπτωση από εκείνη του Τσιριμώκου, η οποία, εντούτοις, φαίνεται πως εκδηλωνόταν με τη χρήση κοινής ορολογίας: την αρνητική εικόνα για τις παθογένειες που επιφέρει γενικά στις κοινωνικές δομές η βιομηχανική ανάπτυξη και η πληθυσμιακή υπερσυγκέντρωση στις πόλεις. Είναι γεγονός πάντως, πως στα χρόνια που ακολούθησαν τις παρατηρήσεις του Χαρίλαου, τα γενικότερα προβλήματα της εκβιομηχάνισης αναγνωρίστηκαν από τους Έλληνες πολιτικούς ή διανοούμενους. Οι όποιες αντιδράσεις στα αρνητικά αποτελέσματα του καπιταλιστικού συστήματος, καθώς και οι λύσεις που προτάθηκαν για την αντιμετώπιση της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης συνέτειναν στην «εκπόνηση» μικροϊδιοκτησιακών ή συντεχνιακοκρατικών σχημάτων εξισορρόπησης με πολλαπλούς στόχους: εκπλήρωση των «πεπερωμένων» της «φυλής», προσαρμογή της οικονομικής και κοινωνικής ζωής στις επιταγές της «ελληνικής παράδοσης», αποτροπή του «μπολσεβικισμού». Τα προαναφερθέντα σχήματα αναφέρονταν στο ρόλο της μικρής ιδιοκτησίας, ή ειδικότερα της μικρής αγροτικής παραγωγής, σε αρμονική διασύνδεση με τη βιομηχανία και φυσικά, με όλες τις επιμέρους διαφοροποιήσεις που ο κάθε διανοούμενος εξέφραζε.

Ο υπερπληθυσμός της υπαίθρου και ορισμένες διάσπαρτες αντιδράσεις μετά το 1922

Οι «αγροτικές ιδέες» αναζωογονήθηκαν με τη έλευση των προσφύγων από τη Μικρά Ασία, οπότε, σε συνδυασμό με εγγενή και δομικά προβλήματα του ελληνικού αγροτικού χώρου (κατακερματισμός ιδιοκτησίας, χαμηλή παραγωγικότητα, κ.λπ.) ή άλλα (δυσμενής συγκυρία κ.λπ.), το ζήτημα της ανεπάρκειας της γεωργικής γης έγινε επιτακτικότερο. Είναι γεγονός, ότι με την έλευση των προσφύγων στην Ελλάδα ο συνολικός πληθυσμός της αυξήθηκε σημαντικά. Όμως, η υπερτροφία των πόλεων δε φαίνεται να προκάλεσε εξασθένιση της υπαίθρου, όπως στις βιομηχανικές χώρες της Δύσης¹⁵. Σχετικός υπερπληθυσμός παρατηρείται αυτή την περίοδο τόσο στην ύπαιθρο, όσο και στις πόλεις, όπου, καθώς η εκβιομηχάνιση αδυνατούσε να απορροφήσει μεγάλο μέρος του εργατικού δυναμικού, αυξήθηκε ο αριθμός των απασχολόμε-

ων στο εμπόριο και οξύνθηκαν οι οικονομικοί ανταγωνισμοί. Το πρόβλημα εντοπιζόταν κυρίως στη δυσαναλογία ανάμεσα σε έναν πλεονάζοντα σχετικό γεωργικό υπερπληθυσμό, από τη μία πλευρά και τη στενότητα της διαθέσιμης γης από την άλλη¹⁶. Η στενότητα γεωργικής γης οφειλόταν βέβαια σε μεγάλο βαθμό στη διαδοχική έλευση των προσφύγων το 1908, το 1912-1913 και το 1922, επιδεινώθηκε όμως σταδιακά κατά τη μεσοπολεμική περίοδο λόγω της σημαντικής δημογραφικής αύξησης του πληθυσμού. Η αύξηση αυτή στην ύπαιθρο ήταν αρκετά μεγαλύτερη με αποτέλεσμα η συντριπτική πλειοψηφία των αγροτών να βρίσκεται με ανεπαρκή ή μικρή ιδιοκτησία¹⁷. Στα τέλη της δεκαετίας του '30 η Ελλάδα ήταν από γεωργική άποψη η πλέον πυκνοκατοικημένη χώρα της Ευρώπης.

Σε σύγκριση με τις υπόλοιπες περιοχές, η πληθυσμιακή στενότητα ήταν εντονότερη στα αστικά κέντρα της Μακεδονίας. Για το λόγο αυτό ορισμένοι πρότειναν τη μετανάστευση μέρους του πληθυσμού τους στην ύπαιθρο, προκειμένου να αποκατασταθεί η «οικονομική ισορροπία»¹⁸. Άλλοι υποστήριξαν τη συμπύκνωση των αγροτικών πληθυσμών συνδυάζοντας την πρότασή τους με την ανάγκη ομογενοποίησης του πληθυσμού της ελληνικής Μακεδονίας και την αποτροπή των επεκτατικών διαθέσεων των βορείων γειτόνων της χώρας¹⁹. Η εδαφική στενότητα και ο υπερπληθυσμός συνδυάστηκαν, επίσης, με την οικονομική κρίση, ακόμη δε και με τους Άγγλους πιστωτές της χώρας²⁰.

Από την πλευρά του, ο σοσιαλιστής Πλάτων Δρακούλης θεώρησε αναγκαία την ίδρυση και οργάνωση των Αγροπόλεων, οι οποίες, όπως πίστευε, θα συνέβαλαν ως πρότυποι οικισμοί στη λύση του αγροτικού και του στεγαστικού προβλήματος της χώρας. Οι Αγροπόλεις θα διέφεραν τόσο από το καπιταλιστικό σύστημα όσο και από τον κρατικό σοσιαλισμό, διότι θα θεμελιώνονταν στην αδέσμευτη ατομική πρωτοβουλία, στην αλληλοβοήθεια και στο συνεταιριστικό πνεύμα των κατοίκων τους. Η γη θα ανήκε αποκλειστικά στους δήμους, στις κοινότητες ή στο κράτος και θα καλλιεργείτο από εκείνους, οι οποίοι θα είχαν όφελος από τη δραστηριότητα αυτή²¹. Ωστόσο, η πρόταση του Δρακούλη στόχευε περισσότερο στη χωροταξική διευθέτηση των βιομηχανιών, προκειμένου οι εργαζόμενοι να μην είναι αναγκασμένοι να ζουν δίπλα στον υποβαθμισμένο περιβάλλοντα χώρο της εργασίας τους²². Μέσα από τις Αγροπόλεις ο Δρακούλης αναζητούσε τις προϋποθέσεις για την ανακοπή της αστυφιλίας και την αντικατάσταση του «αστικού πολιτισμού» και του καπιταλιστικού τρόπου

παραγωγής από έναν «αγροτικό πολιτισμό», δηλαδή ένα παραγωγικό σύστημα που θα συνέβαλε στην καλύτερη διανομή του παραγόμενου πλούτου²³.

Το διεθνές κίνημα των λεγόμενων «garden cities» ή «garden suburbs», απ' όπου αντλούσε κυρίως τις επιρροές του, είχε ρομαντική υφή και διακατεχόταν από νοσταλγία για την αρμονική σχέση του ανθρώπου με το φυσικό περιβάλλον, αλλά και με τα προϊόντα της εργασίας του, σχέσεις, οι οποίες εθεωρείτο ότι είχαν διαρραγεί από την ανάπτυξη του καπιταλιστικού συστήματος. Ήταν κίνημα καλλιτεχνικής κυρίως υφής, μολονότι ενεπλάκησαν σ' αυτό πρόσωπα και ρεύματα με ουσιαστικό κοινωνικό οραματισμό, όπως ο Βρετανός ρομαντικός σοσιαλιστής του 19ου αιώνα Γουίλιαμ Μόρρις²⁴. Ο Δρακούλης έβλεπε το κίνημα των Αγροπόλεων όχι τόσο από αισθητική ή καλλιτεχνική άποψη, αλλά από κοινωνική. Ο Εμπενίτζερ Χάουαρντ, πρόεδρος εκείνη την εποχή της «International Federation for Town and Country Planning and Garden Cities», τις θέσεις του οποίου επικαλείτο συχνά ο Δρακούλης, ήταν ένας προοδευτικός αρχιτέκτονας, ο οποίος στόχευε στο συνδυασμό του ουτοπικού με το κοινωνικό και το καλλιτεχνικό στοιχείο²⁵.

Η θέση του Δρακούλη υπέρ των Αγροπόλεων συνδέθηκε με τις υπόλοιπες πτυχές των αντιλήψεών του και ιδιαίτερα με τις απόψεις του περί «διαιτητικής» και υγιεινής ζωής. Φαίνεται πως το κίνημα των «garden cities» του προσέφερε μία σανίδα σωτηρίας για το σοσιαλισμό που επαγγελλόταν και μάλιστα, σε μία εποχή που ήταν πλήρως παραγκωνισμένος. Από αυτή την άποψη, η καθαρά αγροτιστική προβληματική άλλων διανοουμένων και πολιτικών, ακόμα και αν τον επηρέασε στη διαμόρφωση του σχήματος των Αγροπόλεων, δεν εκφράστηκε σε ολοκληρωμένη μορφή. Άλλωστε, ο Δρακούλης δεν αναφερόταν σε κάποιο αρχέτυπο του αγρότη, ούτε στήριζε το πρόγραμμα των Αγροπόλεων στην πίστη πως η ύπαιθρος παρείχε ένα υπόδειγμα κοινωνικοοικονομικής οργάνωσης. Απεναντίας, όσο και αν αυτό φαίνεται παράξενο, υπόδειγμα στο πρόγραμμά του ήταν το «άστυ» και όχι ο «αγρός»²⁶.

Ο κοινοτισμός και η γεωπολιτική θεωρία

Το πιο μεγαλεπήβολο αγροτιστικό σχήμα από όσα προβλήθηκαν στην Ελλάδα κατά τη μεσοπολεμική περίοδο, υπήρξε ίσως ο «Κοινοτισμός» του Κ. Καραβίδα. Ξεκινώντας από την αφετηρία, ό-

τι δεν υπάρχει αστική τάξη και κατά συνέπεια, βιομηχανικό προλεταριάτο στην Ελλάδα, ο Καραβίδας αντιπρότεινε τον «Κοινοτισμό» ως στρατηγική άμυνας και επιβίωσης του ελληνικού μικροαστισμού, αλλά και ως ιδεολογία περισσότερο σύμφωνη προς τη μικροαστική σύνθεση της ελληνικής κοινωνίας²⁷. Όπως υποστήριξε, η Ελλάδα ήταν μια χώρα με περιορισμένο εγχώριο βιομηχανικό κεφάλαιο και πενιχρή βιομηχανία, διέθετε όμως αγροτικά προϊόντα, τα οποία καθόριζαν τη μορφή οργάνωσης όχι μόνο της γεωργίας, αλλά και της ίδιας της βιομηχανίας και του εμπορίου της. Η αγροτική παραγωγή και η ύπαιθρος (τα ακρογιάλια και τα πυκνοκατοικημένα και σύνθετα, όπως σημείωνε, χωριά) ήταν γι' αυτόν καθοριστικά στοιχεία στον προσδιορισμό του σύγχρονου ελληνικού πολιτισμού²⁸. Απέναντι στον αστικό φιλελευθερισμό και στον μαρξισμό ο Καραβίδας αντιπρότεινε την αναβίωση της παραδοσιακής κοινότητας της Τουρκοκρατίας και στήριξε τη σύλληψή του στη μικρή αγροτική ιδιοκτησία και στη χωρική οικογένεια θεωρώντας ότι η συνεργατική ιδέα του κοινοτισμού «στο βάθος είναι το ίδιο πράγμα με το ιδανικό του σοσιαλισμού»²⁹.

Παρ' ότι δεν ήταν αντίθετος με την ανάπτυξη του μεγάλου κεφαλαίου, ο Καραβίδας ισχυρίστηκε, ότι στις αγροτικές περιοχές το «κοινοτικό» κύτταρο θα μπορούσε να αποτρέψει την υποδούλωση των χωρικών και να συμβάλει στην διατήρηση των θετικών, προσωπικών και ανθρώπινων λειτουργιών της αγροτικής κοινότητας. Για τις περιοχές που παρήγαγαν δημητριακά και κτηνοτροφικά προϊόντα, πρότεινε τη δημιουργία της «δημητριακής κοινότητας», μίας σύνθετης μονάδας με πολλαπλές λειτουργίες: παραγωγική, αποταμιευτική, χρηματοπιστωτική και ασφαλιστική. Από την άλλη πλευρά, για τις περιοχές που παρήγαγαν σταφίδα, καπνό και λάδι πρότεινε τη δημιουργία της «κλασικής αστοχωρικής ελληνικής κοινότητας», η οποία θα επέτρεπε στους χωρικούς να εκμεταλλεύονται οι ίδιοι τα προϊόντα, τα κεφάλαια και την ατομική τους εργασία³⁰. Θεωρούσε επίσης, σημαντικό το ρόλο του κράτους, το οποίο εκτιμούσε ότι θα μπορούσε να υποβοηθήσει το κοινοτικό του σχέδιο αλλάζοντας ταυτόχρονα προς αυτή την κατεύθυνση τη δομή, τη λειτουργία και τους μηχανισμούς του. Μάλιστα, για την εξυπηρέτηση αυτών των σκοπών, δεν απέριπτε ούτε τη χρήση της κρατικής βίας³¹.

Για τον Καραβίδα ζήτημα εξέχουσας σημασίας συνιστούσε η θωράκιση των κοινοτικών κυττάρων από τη «θύελλα των μεταρρυθμίσεων του λιμπεραλισμού»³². Γι' αυτό συνήθιζε να κρίνει με εξαιρετική αυστηρότητα την είσοδο της τραπεζικής πίστης στο γεωργικό χώρο, εκτιμώντας ότι αυτή θα δρούσε αποσαρθωτικά

στην «οικονομία του χωριού». Υποστήριξε ότι οι δανειοδοτικές παροχές προς τον αγροτικό τομέα δημιουργούσαν στους χωρικούς την απατηλή εντύπωση, ότι θα μπορούσαν εφεξής να ζήσουν όχι με την εντατική εργασία τους, αλλά ως επιχειρηματίες³³. Η αποδοχή του επιχειρηματικού πνεύματος από τους αγρότες θεωρούσε ότι θα υπονόμει τις παραδοσιακές συμπεριφορές των χωρικών και, εν ολίγοις, θα υπέσκαπτε τους πατροπαράδοτους όρους της εργασίας, της παραγωγής και της ζωής των χωρικών και γενικά, της παραδοσιακής κοινότητας.

Η γεωπολιτική θεωρία διατυπώθηκε στις αρχές της δεκαετίας του '30. Στηριζόταν στην ιδέα πως κάθε κοινωνικό σύνολο αποτελεί ένα φυσικό και ζωντανό οργανισμό, του οποίου η ανάπτυξη καθορίζεται από τις εκάστοτε φυσικές και γεωγραφικές συνθήκες. Στη βάση αυτής της σύλληψης, οι θεωρητικοί της γεωπολιτικής ισχυρίζονταν πως η μορφή διακυβέρνησης κάθε κοινωνίας όφειλε να αναζητηθεί σε συμφωνία με τις αντίστοιχες απαιτήσεις του περιβάλλοντος χώρου της³⁴. Χαρακτηριστικότερος εκπρόσωπός της στην Ελλάδα ήταν αναμφίβολα ο Κωνσταντίνος Σφυρής. Επηρεασμένος από τη γερμανική ιστορική σχολή και τη γερμανική οικονομική γεωγραφία για τη βιωσιμότητα, ο Σφυρής αναζήτησε λύσεις στα προβλήματα του υπερπληθυσμού και της παραγωγής και διακίνησης των ελληνικών προϊόντων αποδίδοντας την καθυστέρηση εκσυγχρονισμού της ελληνικής οικονομίας στη «φύση της ελληνικής περιοχής», στις συνέπειες του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, στη Μικρασιατική Καταστροφή και στην ανταλλαγή των πληθυσμών³⁵. Ο Σφυρής συνάρτησε τα κύρια προβλήματα της χώρας με τον αγροτικό τομέα, δηλαδή με τη μονομέρεια στην παραγωγή βασικών εξαγωγίμων προϊόντων (μονοκαλλιέργεια), με τις περιορισμένες δυνατότητες ανάπτυξης της καλλιέργειας δημητριακών προϊόντων και της ανάπτυξης της κτηνοτροφίας και, επίσης, με την αδυναμία της γεωργίας να προσαρμοσθεί στα δεδομένα της παγκόσμιας αγοράς. Υποστήριξε πως η μονομέρεια αυτή συνιστούσε θεμελιώδες δυσμενές στοιχείο της διεθνούς ανταλλακτικής δύναμης της ελληνικής οικονομίας. Άλλωστε, συμπλήρωνε, οι ιδέες για γεωργική αυτάρκεια και γενικά για εθνική και οικονομική ανεξαρτησία δεν αποτελούν παρά μία «ολέθρια ουτοπία», διότι είναι αντίθετες προς τους όρους της περιορισμένης δυναμικότητας της ελληνικής γης και, επιπλέον, έρχονται σε σύγκρουση με τα συστατικά στοιχεία της αμφίβιας ελληνικής φύσης και ιδιοσυγκρασίας, εφόσον η Ελλάδα είναι χώρα αφενός μεσογειακή και αφετέρου βαλκανική, με διέξοδο προς την Κεντρική Ευρώπη.

Ο Σφυρής επικέντρωσε ιδιαίτερα το ενδιαφέρον του στο δημογραφικό ζήτημα, το οποίο, όπως σημείωνε, εμφανίσθηκε στην Ελλάδα ως «ωμότατο πρόβλημα υπερπληθυσμού». Με αφετηρία την πεποίθηση, ότι κανένα κράτος των Βαλκανίων δεν είναι «αυστηρά βαλκανικό» και πως κανένα δεν έχει αποκλειστικά συμφέροντα μέσα στο χώρο των Βαλκανίων, εναντιώθηκε στην ιδέα της συνεργασίας μεταξύ των χωρών του Αίμου. Ως εναλλακτική λύση, υποστήριξε ότι η Ελλάδα όφειλε να εκμεταλλευτεί τις νέες συνθήκες που προέκυψαν από τη διάλυση της Αυστροουγγαρίας, από την (όπως πίστευε) αποσύνθεση της Ρωσίας και από το διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στη χάραξη της ενδεδειγμένης ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, έπρεπε να υπολογιστεί η «αμφίβιος» θέση της χώρας, το γεγονός δηλαδή ότι διασταυρώνεται σε τρεις ηπείρους. Εξαιτίας της θέσης της αυτής, υποστήριξε ότι η Ελλάδα είχε συμφέρον να διευκολύνει με κάθε τρόπο τη σλαβική έξοδο στο Αιγαίο, να καλλιεργήσει στενές εμπορικές σχέσεις με τη Γερμανία, τις μεσογειακές χώρες, τη Μεγάλη Βρετανία, καθώς και τις «υπερωκεάνιες χώρες ή την Τουρκία»³⁶. Στη βάση αυτή ο Σφυρής πίστευε ότι η Ελλάδα θα έλυne και το πληθυσμιακό της πρόβλημα, καθόσον η πληθυσμιακή διέξοδος που αναζητούσε θα αναγόταν σε μία συνολική διευθέτηση του χώρου της Νότιας Ρωσίας, της Μεσογείου, καθώς και των ακτών του Αιγαίου³⁷.

Μέσα στο γεωπολιτικό ρεύμα κινήθηκαν, επίσης, οι Δημοσθένης Δανιηλίδης και Πάνος Παμπούκης. Σύμφωνα με τον πρώτο, «(η) ιστορία της Ελλάδας απ' τα πιο παλιά χρόνια ίσαμε σήμερα είναι γεμάτη από τυπικά φαινόμενα, που εξηγούνται αποκλειστικά ως προβλήματα γεωγραφικής θέσης»³⁸, με το κλίμα και τη θάλασσα να θεωρούνται ως παράγοντες εξαιρετικής βαρύτητας. Ο Δανιηλίδης δεν προέβαλε ιδιαίτερες θέσεις πάνω στο ζήτημα της εδαφικής στενότητας. Αρκέστηκε στη διαπίστωση, ότι η βασική αιτία όλων των μεταναστευτικών ρευμάτων από τη χώρα ήταν η «φυσική» της φτώχεια. Αντίθετα ο Π. Παμπούκης, υπήρξε πιο τυπικός όσον αφορά τη γεωπολιτική υφή των αναλύσεών του. Θεώρησε ως αιτία της ελληνικής διασποράς την ανεπάρκεια της γης και διακήρυξε πως η Ελλάδα έπρεπε να ακολουθήσει μία πολιτική με στόχο την εδαφική της ολοκλήρωση προς το βορρά και, ταυτόχρονα, την «πολιτική ένωση» με τις ελληνικές παροικίες του εξωτερικού³⁹.

Η έκφραση του Αγροτισμού από τις δυνάμεις της κεντροαριστεράς

Τα προβλήματα των αγροτών παρέμειναν στην επικαιρότητα σε όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Όλα τα ελληνικά πολιτικά κόμματα μέσα από τις διακηρύξεις και τα προγράμματά τους έκαναν ειδική αναφορά σ' αυτά και στήριξαν εκεί σημαντικό μέρος της τακτικής τους. Το γεγονός ότι μεγάλο μέρος από τα πληθνή μεσαία στρώματα των πόλεων είχε αγροτική προέλευση, υποχρέωνε, όποιους επιθυμούσαν την προσέγγισή τους, να προσεταιρισθούν προηγουμένως τον «αγροτικό» τους πυρήνα και να συνηγορήσουν υπέρ των οικονομικών συμφερόντων των αγροτών. Η ισχυροποίηση του αγροτικού κόσμου κατά το μεσοπόλεμο καταδεικνύεται επίσης μέσα από την ενίσχυση του Αγροτικού Κόμματος Ελλάδος (ΑΚΕ), ενός κόμματος που ιδρύθηκε το 1923 με αποκλειστικούς στόχους την έκφραση των «αγροτικών συμφερόντων» και τη διεκδίκηση της πολιτικής εξουσίας προς όφελος της «αγροτικής τάξης». Ιδιαίτερα κατά την περίοδο 1926-1932, το ΑΚΕ αύξησε αισθητά την εκλογική του δύναμη, ενώ από τις αρχές της δεκαετίας του '30 προσχώρησαν εκεί αρκετές προσωπικότητες μη προερχόμενες από τον αγροτικό χώρο. Στις βουλευτικές εκλογές του 1932 έφθασε στο ποσοστό του 6,17% και στις 11 έδρες. Σε αρκετές όμως εκλογικές περιφέρειες της υπαίθρου, όπως τα Ιωάννινα, η Λάρισα, τα Τρίκαλα, οι Σέρρες, το Ηράκλειο και η Δράμα, το κόμμα άγγιξε, ή και ξεπέρασε κατά πολύ το ποσοστό του 15%⁴⁰.

Από την πρώτη στιγμή της ίδρυσής του το ΑΚΕ διεκδίκησε τη διανομή της γης στους αγρότες και διακήρυξε ότι «η πολιτική εξουσία πρέπει να ανήκει εις την αγροτικήν τάξιν της χώρας, η οποία είναι αριθμητικώς η πολυπληθεστέρα και η μάλλον συμβάλουσα εις την οικονομικήν ζωήν αυτής»⁴¹. Οι βασικοί άξονες της αγροτιστικής προπαγάνδας στη μεσοπολεμική Ελλάδα ήταν η φιλολογία για τη «χρεοκοπία» των αστικών πολιτικών κομμάτων και η προβολή της ανάγκης των αγροτών για συσπείρωση, με κύριο στόχο να αναλάβουν τη διαχείριση της πολιτικής εξουσίας⁴².

Σχετικά με το ζήτημα της στενότητας του γεωργικού εδάφους, οι απόψεις που διατυπώθηκαν από τους αγροτιστές, ήταν αρκετές. Ο μακεδόνας Σ. Ανθρακόπουλος υποστήριξε την ανάγκη διεύρυνσης της ελληνοτουρκικής συνεργασίας⁴³. Γι' αυτόν, η Ελλάδα θα καθίστατο οικονομικά «αποδοτική» μόνο εάν απομακρυνό-

ταν από τη Δύση και στρεφόταν προς την Ανατολή, διατηρώντας ταυτόχρονους δεσμούς με τη Ρωσία. Αυτή η προοπτική, εκτιμούσε ο Ανθρακόπουλος, θα έδινε διέξοδο στην ίδια την ύπαρξη της «ελληνικής φυλής», η οποία αδυνατούσε να συντηρηθεί μέσα στα υπάρχοντα μικρά και άγονα εδάφη της. Γι' αυτό, άλλωστε, υπέδειξε ως ενδεδειγμένο τρόπο στην αντιμετώπιση του προβλήματος, την ειρηνική μετεγκατάσταση του «πλεονάζοντος πληθυσμού» της ελληνικής υπαίθρου, αλλά και των πόλεων, στα παράλια της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης. Με τον παραπάνω συλλογισμό φαίνεται να συμφωνούσε και ο Ν. Ματούσης. Γι' αυτόν, το οικονομικό πρόβλημα της Ελλάδας θα μπορούσε να επιλυθεί μόνο μέσα σε ένα διεθνές πλαίσιο, ενώ η ανεπάρκεια της γης θα λυνόταν με την αραίωση του πληθυσμού. Κατά τη γνώμη του, η κατάληψη της πολιτικής εξουσίας από το ΑΚΕ δεν συνιστούσε επαρκή συνθήκη, προκειμένου να δοθεί λύση στο εδαφικό πρόβλημα. Υποστήριζε πως το κόμμα όφειλε να επιζητήσει συνεργασία με τη Ρωσία, μία χώρα που, όπως υποστήριζε, ήταν σε θέση να δώσει ικανοποιητική λύση στα ελληνικά αδιέξοδα⁴⁴. Περισσότερο μετριοπαθής, ο Δ. Πουρνάρας επέμεινε στην ανάγκη υποβόηθησης των αγροτών από το κράτος, με απαλλαγή από τα χρέη, καθιέρωση ολοκληρωμένου συστήματος κοινωνικής ασφάλισης και ενίσχυση της αγροτικής πίστης⁴⁵.

Σχετικά με το ζήτημα αυτό, χαρακτηριστικότερη είναι ίσως η θέση του Ιωάννη Σοφιανόπουλου. Το κύριο ελληνικό αγροτικό πρόβλημα εντοπιζόταν για αυτόν στην ανεπάρκεια του γεωργικού κλήρου, καθώς μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, τόνιζε, δημιουργήθηκε εντός των εθνικών συνόρων υπερσυγκέντρωση πληθυσμού και δημογραφική ασφυξία, δηλαδή ένας «επαγγελματικός πληθωρισμός». Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να μην υπάρχει καν μικρή ιδιοκτησία, παρά «ιδιοκτησία-νάνος», καθώς επιπλέον, τα ελληνικά εδάφη είναι κατά τα πέντε έκτα τους πετρώδη⁴⁶. Έντονα επηρεασμένη από τον ιταλικό φασισμό, η συλλογιστική του Σοφιανόπουλου συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στο χαρακτηρισμό του ως «αγροτοφασίστα»⁴⁷. Είναι αμφίβολο εάν ο Σοφιανόπουλος εντάσσεται ή όχι στο γεωπολιτικό ρεύμα που άνθισε στο μεσοπόλεμο. Η απάντηση θα μπορούσε να είναι καταφατική στο βαθμό που και ο ίδιος συμμεριζόταν τις ίδιες αγωνίες με εκείνες των θεωρητικών της γεωπολιτικής θεωρίας: γεωγραφική φυσιογνωμία της χώρας, παραγόμενα προϊόντα, τρόποι διακίνησης των εμπορευμάτων στις ξένες αγορές.

Ιδιαίτερη σημασία στον αγροτικό χαρακτήρα της χώρας και τη

θέση του Έλληνα αγρότη απέδωσαν επίσης ο Αλ. Παπαναστασίου και οι σοσιαλιστές. Ο Παπαναστασίου υποστήριξε, ως μοναδική λύση για την επιβίωση των αγροτών, την εξατομικευμένη μικρή γαιοκτησία και (συνεπώς στις αρχές του «εξελικτικού σοσιαλισμού») την ανάγκη μετεξέλιξης της προς τη σοσιαλιστική μορφή ιδιοκτησίας. Τον Μάιο του 1929 μετονόμασε τη Δημοκρατική Ένωση σε «Αγροτο-Εργατικό Κόμμα» προκειμένου να δώσει μεγαλύτερη έμφαση στον αγροτικό της χαρακτήρα, ενώ στις αρχές της δεκαετίας του '30 (όταν, εξαιτίας της κρίσης, η οικονομική κατάσταση των αγροτών έγινε δυσχερέστερη) προέβαλε το αίτημα της έγκρισης της αναστολής στην πληρωμή των αγροτικών χρεών και της συνεργασίας των αριστερών εργατικών και αγροτικών οργανώσεων για την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης⁴⁸. Από την πλευρά τους, οι σοσιαλιστές υποστήριξαν ότι το σοσιαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα δεν μπορούσε να έχει «αμιγή προλεταριακό χαρακτήρα» και ότι η εργατική τάξη ήταν αδύναμη να προχωρήσει σε ταξικές συγκρούσεις χωρίς τη βοήθεια των «πτωχών» αγροτών⁴⁹. Σε ανάλογο πλαίσιο κινήθηκε και το Σοσιαλιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΣΚΕ), το οποίο ήδη από το ιδρυτικό του Συνέδριο (1931) απέδωσε ιδιαίτερη σημασία στο σεβασμό της μικρής γαιοκτησίας⁵⁰. Το ΣΚΕ συνέδεσε το αγροτικό ζήτημα με «αδυναμίες» που δημιουργούνταν από το ίδιο το καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής και απαίτησε την κατοχύρωση της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας, την απαλλοτρίωση των πολύ μεγάλων γαιοκτησιών και τον εκσυγχρονισμό και τη συνεταιριστική οργάνωση της παραγωγής⁵¹. Είναι όμως γεγονός ότι σε κανένα σημείο των επίσημων θέσεων του δεν έκανε λόγο για επάρκεια ή ανεπάρκεια γεωργικής γης.

Μεγάλη προσοχή απέδωσε στο αγροτικό ζήτημα και το ΚΚΕ. Ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του '30, ενώπιον της μεγάλης κοινωνικής κρίσης και του ορατού κινδύνου της επιβολής δικτατορικού καθεστώτος, το κόμμα εγκατέλειψε την αρχή της «κοινωνικής επανάστασης» και αναγνώρισε την αναγκαιότητα των «κοινωνικών μεταβολών». Η αρχή έγινε τον Ιανουάριο του 1934, όταν η 6η Ολομέλεια εκτίμησε, ότι η ιδιαιτερότητα της χώρας σχετιζόταν με την εξάρτησή της από το ξένο κεφάλαιο και επομένως, με τη μονόπλευρη και ασθενική ανάπτυξη της βιομηχανίας και γενικά των παραγωγικών δυνάμεων. Βάσει αυτών των διαπιστώσεων θεώρησε, ότι η «επανάσταση» στην Ελλάδα όφειλε να λάβει «αστικοδημοκρατικό χαρακτήρα» και να επιδιώξει τη στήριξή της στα μεσαία, στα χαμηλά αστικά και αγροτικά στρώματα και στις

μειονότητες⁵². Το 5ο Συνέδριο που συνήλθε τον Μάρτιο του 1934, επιβεβαίωσε την ανάγκη συνεργασίας της εργατικής τάξης με τους αγρότες για τη δημιουργία ενός «ισχυρού αντιφασιστικού μετώπου», ενώ το 6ο Συνέδριο (Δεκέμβριος 1935) υιοθέτησε τις παραπάνω θέσεις και προχώρησε ακόμη περισσότερο αποφασίζοντας τη συγχώνευση σε ενιαίο αγροτικό κόμμα όλων των κομμουνιστικών αγροτικών οργανώσεων με τα υπάρχοντα αγροτικά κόμματα και τις υπόλοιπες αντιφασιστικές πολιτικές οργανώσεις στην ύπαιθρο⁵³. Η επιβολή της μεταξικής δικτατορίας στάθηκε εμπόδιο στην υλοποίηση αυτών των πολιτικών προθέσεων⁵⁴.

Αντιλήψεις και προτάσεις κατά τη δεκαετία του '30: η εθνικοσοσιαλιστική προσέγγιση

Στο εθνικοσοσιαλιστικό σχήμα η γη και ο αγροτικός χώρος παίζουν σπουδαίο ρόλο στην εξασφάλιση της κοινωνικής γαλήνης και στην αποτροπή του κοινωνικού εκφυλισμού. Η αναλογία γης-εργασίας θεωρείται καθοριστικό μέγεθος, διότι εκεί αποτυπώνεται η πληθυσμιακή πυκνότητα μιας χώρας. Η πυκνότητα αυτή δεν επιτρέπεται να ανέρχεται σε υψηλά επίπεδα, προκειμένου να μπορεί μία κοινωνία να αποφεύγει φαινόμενα, τα οποία θεωρείται ότι οδηγούν στον εκφυλισμό, όπως η πληθυσμιακή υπερσυγκέντρωση στα αστικά κέντρα⁵⁵. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, το έδαφος αναγορεύεται στο «έσχατο κριτήριο» για την «πραγματική» ή φυσική οικονομική ζωή. Τα μέσα δε που μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την επίτευξη ή διατήρηση της αναλογίας γης-εργασίας σε επιθυμητά επίπεδα (και κατ' επέκταση εκείνης ανάμεσα στον αγροτικό και στον αστικό πληθυσμό) ποικίλουν. Ξεκινούν από τη λεγόμενη «εσωτερική μετανάστευση» και ενδέχεται να φτάνουν έως και σε μία «οικονομία της ζωής και του θανάτου»⁵⁶. Το σχήμα αυτό δεν διάκειται εχθρικά απέναντι στη βιομηχανία, μολονότι στο πλαίσιο του διατυπώθηκαν και αντίθετες θέσεις. Η γεωργία γίνεται αντιληπτή με δυναμικό τρόπο, με στόχο την αφομοίωση και εφαρμογή των τεχνολογικών επιτευγμάτων. Επιπλέον, είναι δυνατό να εκφράζει ένα λόγο αντιπλουτοκρατικό, δίχως να είναι ταυτόχρονα και αντιβιομηχανικός. Τόσο στο εθνικοσοσιαλιστικό, όσο και σε κάθε ανάλογο συγκλίνον ή αποκλίνον σχήμα εξισορρόπησης του ατομικού με το συλλογικό στοιχείο στην κοινωνία, ο αγρότης θεωρείται κοινωνικό πρότυπο. Αντίστοι-

χα, η ζωή και η καθημερινότητά του, καθώς και οι κοινωνικές σχέσεις που αυτός αναπτύσσει, εκλαμβάνονται ως υποδείγματα διαβίωσης, εργασίας και κοινωνικής συμπεριφοράς.

Η κρίση, μετά το 1929, και ιδιαίτερα η πτώχευση του 1932 επέφεραν «ένα ισχυρό πλήγμα» στις φιλελεύθερες συλλήψεις της οικονομικής ζωής, οι οποίες αναγκάστηκαν να ενσωματώσουν στη λογική τους στοιχεία παρεμβατικής πολιτικής. Από την άλλη πλευρά, οι πλέον εθνικιστικές αντιλήψεις (ήτοι εκείνες των οπαδών του ελληνοκεντρισμού, της κρατικής παρέμβασης κ.λπ.) κέρδισαν έδαφος. Την ίδια εποχή, οι ποικίλες προσεγγίσεις ή αναλύσεις της κρίσης από οικονομολόγους, τραπεζίτες και διανοουμένους, παρ' όλες τις μεταξύ τους διαφορές στην αποτίμηση του φαινομένου, συνέκλιναν ως προς τα αρνητικά αποτελέσματα του υπερπληθυσμού, στηλίτευαν τον «υπερεπαγγελματισμό» και το μεταπρατισμό, επέκριναν την «παρασιτική λογική» του τραπεζικού κεφαλαίου και, φυσικά, υποστήριζαν την ενίσχυση της γεωργίας ως βασικό μοχλό για την εξυγίανση της εθνικής οικονομίας⁵⁷. Είναι γεγονός, ότι από τα τέλη της δεκαετίας του '20 παρατηρείται στην ελληνική κοινωνία μία αυξημένη προβολή των εθνικοσοσιαλιστικών και γενικότερα αυταρχικών ιδεών. Η κρίση της περιόδου 1929-1932 ώθησε πολλούς διανοουμένους να δουν θετικά (ή τουλάχιστον να καταστήσουν συζητήσιμα) τα «επιτεύγματα» της φασιστικής Ιταλίας και αργότερα, της ναζιστικής Γερμανίας.

Το καθεστώς της «4ης Αυγούστου», μη διαθέτοντας τις δυνατότητες άσκησης εξωτερικής πολιτικής κατά τα πρότυπα του Μουσολίνι και του Χίτλερ, επιχείρησε να συμβιβάσει το έθνος και το κράτος με τη νέα πραγματικότητα συμπιέζοντας τις δύο αυτές οντότητες κάτω από την έννοια του εθνικού κράτους⁵⁸. Στο νέο αυτό μοντέλο η φυλή και η γη θεωρήθηκαν κύριοι παράγοντες, που θα καθόριζαν την ιδιαιτερότητα της ελληνικής ψυχής και του ελληνικού πολιτισμού⁵⁹. Οι διανοούμενοι, που συνέδεσαν στον έναν ή άλλο βαθμό το όνομά τους με το μεταξικό καθεστώς, υποστήριξαν το αίτημα δημιουργίας ενός «τρίτου ελληνικού πολιτισμού», όπου ο Έλληνας αγρότης προβλεπόταν να κατέχει περίοπτη, αν όχι την πρώτη, θέση⁶⁰. Η οικονομική και κοινωνική κρίση, σε συνδυασμό με την επιθυμία αντιμετώπισης του κομμουνισμού ήταν δύο βασικοί παράγοντες για την ευνοϊκή, ολική ή μερική αποδοχή του εθνικοσοσιαλιστικού ή φασιστικού σχήματος εξισορρόπησης του ατομικού με το συλλογικό στοιχείο μέσα στην κοινωνία. Είναι ενδεικτικό πως στον ελληνικό τύπο εκείνης της περιόδου, αλλά και σε ακαδημαϊκά έντυπα, εμφανίσθηκαν αρκετά δημοσιεύματα, όπου ο

κομμουνισμός και ο φασισμός ή ο εθνικο-σοσιαλισμός συγκρίνονταν ως εναλλακτικές απαντήσεις στην κρίση του καπιταλιστικού συστήματος, του κοινοβουλευτισμού και του φιλελευθερισμού⁶¹.

Οι φοβίες των μικροαστικών στρωμάτων δεν καλλιεργήθηκαν μόνον όσον αφορά την πολιτική γενικά, δηλαδή στο επίπεδο της διακυβέρνησης και της εξουσίας, αλλά και στο άμεσα αναγνωρίσιμο περιβάλλον των λεγόμενων «little men». Όπως διαπιστώνεται, ο ελληνικός τύπος της εποχής προβάλλει την εικόνα μίας κοινωνίας σε σήψη και ηθική κατάπτωση⁶². Δευτερεύουσες ειδήσεις, όπως συζυγοκτονίες με θύτες γυναίκες, γίνονταν πρωτοσέλιδα επισκιάζοντας άλλα σοβαρότερα θέματα. Σε γενικές γραμμές, καλλιεργήθηκε έντεχνα η αντίσταση των μικροαστικών στρωμάτων έναντι μίας κοινωνίας, της οποίας οι παραδοσιακές αξίες απειλούνταν από τα εκφυλιστικά φαινόμενα που θεωρήθηκε, πως ακολουθούσαν τη βιομηχανική ανάπτυξη. Κατά συνέπεια, κινήσεις, όπως η αναδίπλωση στο ασφαλές κύτταρο της οικογένειας ή η επιτροφή στις παραδόσεις, προτεινόνταν ως οι ενδεδειγμένες λύσεις στο κοινωνικό πρόβλημα. Οι λύσεις αυτές συμβάδιζαν, βέβαια, με την ανατροπή του κοινοβουλευτισμού, ο οποίος, θεωρήθηκε, ότι υποβοηθούσε τέτοια εκφυλιστικά φαινόμενα.

Ένα σχήμα εμπνεόμενο απευθείας από τον ιταλικό φασισμό και την ιδέα του «συντεχνιακού κράτους» άρθρωσε στην Ελλάδα του '30 ο Ιωάννης Τουρνάκης. Ο τελευταίος, καθώς και ένας στενός κύκλος διανοουμένων γύρω του (μεταξύ των οποίων και ο Καραβίδας), υποστήριξαν την αυτάρκεια, τον ελληνικό επεκτατισμό στην ανατολική πλευρά της Μεσογείου και την εξεύρεση ζωτικού χώρου⁶³. Στο σχήμα του, η αγροτική κοινότητα κατείχε σημαντικότερο ρόλο ως συστατικό στοιχείο του «συντεχνιακού κράτους» που ο ίδιος οραματίστηκε. Το υπόδειγμά του χαρακτηρίζεται από έντονο αντιδυτικισμό, αφού καταφέρεται βίαια κατά της εισαγωγής πολιτισμικών προτύπων από τη Δύση, τα οποία θεωρήθηκε ότι αλλοίωναν την ελληνική παράδοση. Επιπλέον, για τον Τουρνάκη και τους συνοδοιπόρους του, η εσωτερική μετανάστευση και η πληθυσμιακή εξισορρόπηση πόλης-υπαίθρου είναι ο βασικός μοχλός για την αποφυγή της οικονομικής και ηθικής κατάπτωσης της κοινωνίας. Η ενίσχυση του αγροτικού πληθυσμού και ο έλεγχος της μετανάστευσης προς τα αστικά κέντρα (προτεινόταν, μεταξύ άλλων, η μεταφορά της πρωτεύουσας κοντά στα Φάρσαλα) θα συντελούσαν στην αξιοποίηση των τεχνολογικών επιτευγμάτων από την οικονομία, δίχως η κοινωνία να κινδυνεύσει από τις «διαλυτικές επιπτώσεις» του τεχνολογικού πολιτισμού.

Αναφερόμενος στο οικονομικό πρόβλημα της χώρας κατά τη κρίση του 1929, υπέρ μιας δικτατορικής διακυβέρνησης τάχθηκε και ο οικονομολόγος Κ. Μαλαματιανός. Σε σχετική μελέτη του τότε, μεταξύ άλλων, πως έπρεπε να ανασυνταχτεί η οικονομική πολιτική του κράτους και να δοθεί ιδιαίτερη προσοχή στη γεωργία, σε συνδυασμό με την ενίσχυση της εγχώριας βιομηχανίας, η οποία θα επεξεργαζόταν τα αγροτικά προϊόντα. Η βιομηχανία στην Ελλάδα πίστευε ότι δεν είχε μέλλον και μόνο ο κλάδος της επεξεργασίας των προϊόντων της αγροτικής παραγωγής θα μπορούσε να αποδώσει ικανοποιητικά. Για τον Μαλαματιανό, η λύση για την ελληνική οικονομική δυσπραγία εντοπιζόταν στην ενίσχυση της γεωργίας και στην ανάπτυξη μίας βιομηχανίας, η οποία θα είχε επιβλητικό ρόλο στον αγροτικό τομέα. Ο Μαλαματιανός προσέγγισε τη σχέση γεωργίας-βιομηχανίας με τεχνικούς όρους, δεν αποδέχθηκε όμως τις θέσεις περί αστυφιλίας και υπερεπαγγελματισμού ως αίτια του «οικονομικού προβλήματος» της χώρας⁶⁴. Τέλος, ως πολιτική σκέπη της οικονομικής επιλογής του, φρονούσε πως δεν μπορούσε να είναι ο φιλελευθερισμός και ο κοινοβουλευτισμός, αλλά η δικτατορία.

Το εθνικοσοσιαλιστικό υπόδειγμα κοινωνικής εξισορρόπησης συνάντησε στη μεσοπολεμική Ελλάδα την πληρέστερη ίσως έκφρασή του στο πρόσωπο του Δημοσθένη Στεφανίδη. Αναγνωρίζοντας τη δεδομένη και μη αναστρέψιμη κυριαρχία της βιομηχανίας, ο Στεφανίδης αναζήτησε την «χρυσήν μέσην οδόν» μεταξύ γεωργίας και βιομηχανίας. Ο Έλληνας αγρότης ήταν, κατ' αυτόν, το ηθικό θεμέλιο της κοινωνικής συγκρότησης. Λόγω δε της συντηρητικής φύσης του, ο αγροτικός κόσμος συνιστούσε το αντιστάθμισμα στα εκφυλιστικά φαινόμενα που συνδέονταν με την ανάπτυξη των μεγάλων πόλεων, δηλαδή των «μεγάλων βιομηχανικών κέντρων». Γι' αυτόν, ως «στρατιώτης» σωματικά και ψυχικά υγιής, ο αγρότης αποτελούσε υπόδειγμα πολίτη και βασικό στοιχείο για την άμυνα της χώρας από τους εξωτερικούς εχθρούς της. Βάσει αυτών των παραδοχών, κατέληγε στη θέση πως η γεωργία και η βιομηχανία όφειλαν να συνυπάρξουν, ώστε η παραγωγική διαδικασία να συντελείται απρόσκοπτα και, ταυτόχρονα, να διασφαλίζεται η κοινωνία από τη διαφθορά και τον εκπεσμό⁶⁵.

Συμπεράσματα

Οι σημαντικές αλλαγές που σημειώθηκαν στην ελληνική αγροτική παραγωγή κατά το μεσοπόλεμο, μαρτυρούν μία συνολική διεύρυνση του αγροτικού χώρου. Παράλληλα με τις διεργασίες της εκβιομηχάνισης, η οποία επίσης εξελίχθηκε με γοργούς ρυθμούς κατά το διάστημα αυτό, αναπτύχθηκε και μία διαδικασία επέκτασης του αγροτικού χώρου, διεύρυνσης της αγροτικής οικονομίας και κοινωνίας και μεγαλύτερης (σε σύγκριση με τη βιομηχανία) παρέμβασης του κράτους στον αγροτικό χώρο. Η διαδικασία αυτή εκφράστηκε σε οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο και είχε σημαντικές επιπτώσεις: α) παρεμπόδισε, ως ένα βαθμό, την εκβιομηχάνιση και την αστικοποίηση καταλήγοντας να επιδιώκει τη διαιώνιση των παραδοσιακών αγροτικών δομών και επομένως, να λειτουργεί αντιεκσυγχρονιστικά για τη γενικότερη οικονομική και κοινωνική εξέλιξη, β) επέφερε σειρά αντηχήσεων στην πολιτική εξέλιξη της χώρας, οι οποίες αποτυπώθηκαν στην αύξηση της επιρροής του αγροτικού κόμματος αλλά και στην αντίστοιχη προσαρμογή των προγραμμάτων όλων σχεδόν των υπολοίπων πολιτικών κομμάτων με την ενσωμάτωση της επίλυσης του αγροτικού ζητήματος στις διεκδικήσεις τους, γ) επηρέασε τις γενικότερες πολιτικές εξελίξεις καθώς, ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του '30, υποστηρίχθηκε και από πολιτικά κόμματα που είχαν ως πρότυπο αυταρχικά καθεστώτα και προέβλεπαν ολοκληρωτικές ιδέες για την οικονομία και την κοινωνία, δ) σε ιδεολογικό επίπεδο συνέβαλε στην αναζωογόνηση των αγροτικών ιδεών και στην κυριαρχία επιχειρημάτων σύμφωνα με τα οποία οι αγρότες αποτελούσαν τον θεμέλιο λίθο της ελληνικής κοινωνίας. Αρκετοί διανοούμενοι και πολιτικοί ανέπτυξαν σειρά συλλογισμών και προγραμματικών σχημάτων ρομαντικής, αγροτικοκεντρικής ή μικρο-ιδιοκτησιακής υφής, με στόχο την διατύπωση προτύπων κοινωνικής οργάνωσης, τα οποία, στις ποικίλες παραλλαγές τους, επαγγέλονται την ουτοπία της κοινωνικής αρμονίας σε συνδυασμό με την οικονομική αποτελεσματικότητα. Τα πρότυπα αυτά συνδυάστηκαν, μεταξύ άλλων, με θεωρίες, όπως η Γεωπολιτική και ο Κοινοτισμός, βρήκαν δε προνομιακό χώρο αποδοχής ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσης των αξιών, όπως εκείνη της δεκαετίας του '30.

Σε μία συγκυρία, η οποία, στη δεκαετία του '20, χαρακτηρίζεται από τη Μικρασιατική καταστροφή, την έλευση των προσφύγων, την κατάρρευση των επεκτατικών ονείρων και τη διάψευση

των προσδοκιών για ταχεία εκβιομηχάνιση μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και, στη δεκαετία του '30, από την παγκόσμια οικονομική κρίση και την ενίσχυση αυταρχικών προτάσεων στη διαχείριση της κοινωνίας και της οικονομίας, διατυπώθηκαν ποικίλα σχήματα εξισορρόπησης του ατομικού με το συλλογικό κοινωνικό στοιχείο. Ο κόσμος του αγρότη και εν γένει του μικροπαραγωγού συγκέντρωσε το ενδιαφέρον ικανής μερίδας διανοουμένων και πολιτικών, γεγονός αναμενόμενο για μία χώρα αγροτική στο μεγαλύτερο μέρος της, όπως η μεσοπολεμική Ελλάδα. Μέσα σ' αυτό το κλίμα δεν ήταν λίγοι εκείνοι, οι οποίοι, παρ' ότι ξεκινούσαν από διαφορετικές ιδεολογικές και πολιτικές αφετηρίες, επιχείρησαν να συνδέσουν τα πεπρωμένα του έθνους με την αγροτική παράδοση της χώρας και την επίλυση των σημαντικότερων προβλημάτων, όπως η ανεπάρκεια του γεωργικού εδάφους και η αύξηση του αγροτικού εισοδήματος.

Τα σχήματα πρότυπης κοινωνικής οργάνωσης που προτάθηκαν, εμφάνιζαν κατά κανόνα ένα διττό χαρακτήρα. Από τη μια πλευρά υπήρχαν οι «ελληνικές ιδιαιτερότητες», όπως ο ιδιαίτερα αυξημένος αγροτικός πληθυσμός, η στενότητα της γεωργικής γης, οι καθυστερήσεις και τα προσκόμματα που παρουσιάζονταν στην εξέλιξη της αγροτικής μεταρρύθμισης και η αγροτική, κοινοτική και λαϊκή παράδοση της χώρας. Από την άλλη, υπήρχαν οι «εξωτερικοί παράγοντες», οι επιρροές από ρεύματα σκέψης προερχόμενα κυρίως από τη δυτική Ευρώπη. Τα ρεύματα αυτά, μολονότι ήταν προϊόντα των βιομηχανικά αναπτυσσόμενων κοινωνιών, ήταν διαποτισμένα στην πλειοψηφία τους από μία ηρωϊκή θεώρηση του αγρότη ή του μικροϊδιοκτήτη και, κατ' επέκταση, από μία ηθική πρόσληψη της οικονομικής ζωής. Κύρια αναλυτικά στοιχεία των σχημάτων εξισορρόπησης, που διατυπώθηκαν, υπήρξαν η γη, η πληθυσμιακή πυκνότητα και ο αγροτικός εποικισμός, ακόμα και αλλότριων εδαφών. Θα μπορούσε κανείς να υποθέσει πως πρόκειται περισσότερο για μια υπολειμματική μορφή του μεγαλοϊδεατισμού ή, στην καλύτερη των περιπτώσεων, για την έκφραση ενός αγροτικού ρομαντισμού. Δεν έλειψαν βέβαια και οι «αριστερές» λεγόμενες αγροτιστικές συλλήψεις, προσαρμογές ως επί το πλείστον του προλεταριακού σοσιαλισμού στα δεδομένα της αγροτικής και μικροαστικής Ελλάδας. Οι συλλήψεις αυτές, συχνά φορείς μίας έντονα ηθικής αντιμετώπισης των πραγμάτων, παλινδρομούσαν ανάμεσα σε πραγματιστικές αναγνώσεις της ελληνικής κοινωνίας και σε ιδεοληπτικές, πάνω στη βάση του κοινωνικού προτύπου του αγρότη-μικροπαραγωγού.

Ορισμένα από τα σχήματα εξισορρόπησης υπήρξαν αποκάλυπτα φασιστικού και ολοκληρωτικού χαρακτήρα, ενώ άλλα εξέφρασαν υποβόσκοντα φιλομοναρχισμό. Αν και είχαν διαφορετικό στίγμα, αυτά τα τελευταία υποβοηθήσαν στη διάχυση μέσα στη κοινωνία φασιστικών ή αυταρχικών θέσεων, καθώς εκφράζονταν με ένα επιφανειακά κοινό, συγγενές σοσιαλ-μικροαστικό και αντιπλουτοκρατικό λεξιλόγιο. Τα περισσότερα από τα σχήματα αυτά προσπάθησαν μάλλον να διανοίξουν ένα δικό τους ενδιάμεσο δρόμο στο δίλημμα «φασισμός ή κομμουνισμός». Δηλαδή, να τηρήσουν ίσες αποστάσεις στο ερώτημα που την εποχή εκείνη απασχόλησε ολόκληρη την Ευρώπη σχετικά με το εάν ο προσφορότερος τρόπος για να ξεπεραστούν τα αδιέξοδα στα οποία είχε οδηγήσει ο φιλελευθερισμός και ο κοινοβουλευτισμός, ήταν ο φασισμός, ο εθνικοσοσιαλισμός και γενικά ο πολιτικός αυταρχισμός ή η αριστερή διαχειριστική πρόταση, δηλαδή ο «μπολσεβικισμός» και η σοσιαλδημοκρατία.

Η αποτυχία πολιτικής οργάνωσης του ελληνικού Αγροτισμού οφείλεται στην ετερογένεια που χαρακτηρίζει το χώρο κατά το μεσοπόλεμο. Κατ' αρχήν, ετερογένεια κοινωνική, καθώς η ίδια η διαδικασία της αγροτικής μεταρρύθμισης αποδυνάμωσε τη συγκρότηση του αγροτικού πολιτικού χώρου διαιρώντας τους αγρότες σε «νότιους» και «βόρειους». Η αγροτική μεταρρύθμιση στην Ελλάδα ήταν μία μακρόχρονη διαδικασία που ξεκίνησε το 19ο αιώνα και συνέβαλε στην αποκατάσταση των αγροτών της λεγόμενης «Παλαιάς Ελλάδας» και τη μετατροπή τους σε μικροϊδιοκτήτες πολύ πριν το μεσοπόλεμο. Έτσι, την περίοδο αυτή για τους αγρότες της νότιας Ελλάδας δεν υπήρχε θέμα διανομής της γης, αλλά επίλυσης των σοβαρών οικονομικών και τεχνικών προβλημάτων που απέρρεαν από τη μορφή της μικρής ατομικής αγροτικής ιδιοκτησίας. Αντίθετα, για τους αγρότες των «νέων χωρών», όπου συμπεριλαμβάνονται και οι πρόσφυγες, τίθεται κατά το μεσοπόλεμο ζήτημα επιτάχυνσης της μεταρρύθμισης, οργάνωσης της ιδιοκτησίας και παροχής μεγαλύτερης βοήθειας από το κράτος. Σε περιοχές, όπως η Θεσσαλία και η Μακεδονία, οι αγρότες είχαν χαμηλότερο βιοτικό επίπεδο και εμφάνιζαν συγκριτικά πιο ανεπτυγμένη ταξική συνείδηση. Ετερογένεια πολιτική στη συνέχεια, καθώς το ΑΚΕ του 1923 ουδέποτε υποστηρίχθηκε από ανάλογο κίνημα, είχε δε ως κύριο στόχο του την υπεράσπιση της αγροτικής μικροϊδιοκτησίας, ένα στόχο που ήταν κοινός τόσο με τα κόμματα εξουσίας, όπως το Λαϊκό Κόμμα και το Κόμμα Φιλελευθέρων, όσο και με κόμματα της Αριστεράς, όπως το ΣΚΕ, το Α-

γροτικό-Εργατικό Κόμμα και το ΚΚΕ. Τέλος, ετερογένεια ιδεολογική, η οποία παρατηρείται τόσο εντός όσο και εκτός του Αγροτισμού. Η ιδεολογική ετερογένεια των στελεχών και της κοινωνικής βάσης του ΑΚΕ οδήγησε το κόμμα σε αλληπάλληλες διασπάσεις και το καθήλωσε σε χαμηλά εκλογικά ποσοστά. Η ετερογένεια είναι όμως μεγαλύτερη εκτός του αγροτικού χώρου, καθώς, όπως ήδη αναπτύχθηκε, η επίλυση των «αγροτικών συμφερόντων» υποστηρίχθηκε από διανοομένους και πολιτικούς που ανήκουν σε ένα ευρύτατο ιδεολογικοπολιτικό φάσμα, το οποίο ξεκινά από την άκρα δεξιά και καταλήγει στις δυνάμεις αντιπολίτευσης του ΚΚΕ. Άμεσο αποτέλεσμα ήταν η στροφή της πλειοψηφίας των αγροτών προς τα κόμματα εξουσίας και η εκεί εναπόθεση των όποιων ελπίδων για την επίλυση των προβλημάτων τους.

Σημειώσεις

1. Alivisatos B., *La réforme agraire en Grèce*, Librairie du Recueil Sirey, Παρίσι, 1932, σελ. 4-5.

2. Στη Μακεδονία οι καλλιεργούμενες εκτάσεις από τα 2.749.129 στρέμματα που ήταν το 1922 ανήλθαν στα 5.504.622 το 1931, ενώ στη Δυτική Θράκη από τα 721.959 στρέμματα έφθασαν στα 1.478.956. Την ίδια περίοδο στη Στερεά Ελλάδα παρατηρείται αύξηση κατά 27%, ενώ στην Πελοπόννησο κατά 42%. Αιγίδης Ι.Α., *Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγες*, Αθήνα, 1934, σελ. 93.

3. Ήδη μετά τους βαλκανικούς πολέμους η εθνολογική σύνθεση της Μακεδονίας είχε αρχίσει να μεταβάλλεται. Αρκετοί μουσουλμάνοι επέστρεψαν στη Τουρκία, έγιναν δε πολύ περισσότεροι μετά τη Συμφωνία της Λωζάνης (1923) για την ανταλλαγή των πληθυσμών. Πριν το 1923 αντίστοιχη συμφωνία υπήρξε επίσης μεταξύ της Ελλάδας και της Βουλγαρίας. Έτσι, ενώ πριν το 1922 σε συνολικό πληθυσμό 1.205.000 κατοίκων συναντάμε στη Μακεδονία ποσοστό 42,6% Ελλήνων, 39,3% μουσουλμάνων, 9,9% Βουλγάρων και 8,2% διαφόρων άλλων εθνοτήτων, μετά το 1930 στο συνολικό πληθυσμό (ο οποίος εν τω μεταξύ είχε ανέλθει σε 1.412.477 κατοίκους) το ποσοστό των Ελλήνων ήταν 87,7%, των Βουλγάρων 4,6% των μουσουλμάνων 1,3%, ενώ το υπόλοιπο 6,4% ήταν διάφορες άλλες εθνότητες, όπως οι Εβραίοι, οι Αρμένιοι, οι Ρουμάνοι κ.ά. Μαυρογορδάτος Μ.Ι. και Χαμουδόπουλος Α.Χ., *Η Μακεδονία: Μελέτη δημογραφική και οικονομική*, Θεσσαλονίκη, 1931, σελ. 12-16, Pallis A.A., «Les effets de la guerre sur la population de la Grèce», στο Andrèadès A. (επιμ.), *Les effets économiques et sociaux de la guerre en Grèce*, PUF, Yale University Press, Παρίσι, Νιού Χέιβεν, 1926, σελ. 138-139 και Alivisatos B., *La réforme...*, όπ. παρ., σελ. 309-310.

4. Όπως σημειώνουν οι Μαυρογορδάτος και Χαμουδόπουλος «... εξ αυτού δε εξάγεται ο μέγας αριθμός παντοπωλείων και καφενείων, που συναντάται εις κάθε προσφυγικόν συνοικισμόν». Μαυρογορδάτος Μ.Ι. και Χαμουδόπουλος Α.Χ., *Η Μακεδονία...*, όπ. παρ., σελ. 19.

5. *Όπ. παρ.*, σελ. 152.

6. Σύμφωνα με την απογραφή του 1907, η ποσοστιαία κατανομή του πληθυσμού άνω των 10 ετών κατά τομέα απασχόλησης ήταν 47,2% για τον πρωτογενή, 17% για τον δευτερογενή και 35,95% για τον τριτογενή τομέα. Κατά την απογραφή του 1920, οι αντίστοιχες αναλογίες ήταν 58,5%, 18,21% και 23,74%, ενώ σύμφωνα με εκείνη του 1928 οι αντίστοιχες αναλογίες ήταν 61,37%, 17,8% και 20,63%. Βλ. *Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος*, Επετηρίς Στατιστική του 1930, Αθήνα, 1931.

7. Σακελλαρόπουλος Θ., *Οικονομία, Κοινωνία, Κράτος στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, εκδ. Πληροφόρηση, Αθήνα, 1991, σελ. 96-98.

8. Για την κρίση της περιόδου 1929-1932, βλ. Κωστής Κ., *Αγροτική οικονομία και Γεωργική Τράπεζα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1987, σελ. 50 κ.εξ., και του ίδιου, «Ο Κ. Καραβίδας και η "ανακάλυψη" των χωρικών στην μεσοπολεμική Ελλάδα», στο Μ. Κομνηνού και Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Κοινότητα, Κοινωνία και Ιδεολογία*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1990, σελ. 69-92.

9. Ευελπίδης, Χρ., *Η αγροτική πολιτική*, Αθήνα, 1956, σελ. 171.

10. «Ο μικρός λοιπόν πληθυσμός μας μάλλον ή η στενότης των ορίων μας είναι η αληθής αιτία της δυστυχίας μας», υποστήριξε ο Σπ. Τρικούπης στην Εθνοσυνέλευση της Γ' Σεπτεμβρίου (βλ. *Η της Γ' Σεπτεμβρίου Εθνική Συνέλευσις - Πρακτικά*, Συνεδρίαση της 6ης Μαρτίου 1844, σελ. 597). Με την επικράτηση ιδεολογημάτων του μεγαλοϊδεατισμού, το επιχείρημα αυτό αργότερα υπέστη τροποποιήσεις. Έτσι, κατά τον Μανσόλα, το πρόβλημα εντοπιζόταν στον ανεπαρκή πληθυσμό και την μικρή μονοπυρηνική οικογένεια, παράγοντες δηλαδή που, γι' αυτόν, οφείλονταν στη στενότητα των συνόρων. Βλ. Α. Mansolas, *La Grèce à l' exposition universelle de Paris en 1878*, Αθήνα, 1878, σελ. 18-19. Επίσης, στο Χρ. Χατζηιωσήφ, «Απόψεις γύρω από τη βιωσιμότητα της Ελλάδας και τον ρόλο της βιομηχανίας», περιοδ. *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχ. 31, Οκτώβριος 1987, σελ. 25.

11. Χατζηιωσήφ Χρ., *όπ. παρ.*, σελ. 24.

12. Ραμάς Στ., «Οι δημοτικιστές και το Κοινωνικόν μας ζήτημα», περιοδ. *Ο Νουμάς*, τεύχ. 263, 30 Σεπτεμβρίου 1907, σελ. 3-5. Επίσης, Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ. (επιμ.), *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1976, σελ. 24-25.

13. Χαρίλαος Επ., «Το ζήτημα της βιομηχανίας εν Ελλάδι», περιοδ. *Το Μέλλον*, τεύχ. 3, Ιανουάριος 1919, σελ. 188. Ας σημειωθεί επίσης, ότι παρόμοια αντιβιομηχανικά και αντιπλουτοκρατικά αισθήματα, συνδυασμένα με «άκραιο εθνικισμό» και «πολιτικό λαϊκισμό», είχαν με ένταση εκφραστεί από τα πλέον ευάλωτα μικροαστικά στρώματα και στα τέλη του 19ου αιώνα υπό τη σκιά της δημοσιονομικής κρίσης. Βλ. Χατζηιωσήφ Χρ., *Η γηραιά σελήνη*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1993, σελ. 333-334.

14. Χαρίλαος Επ., «Το ζήτημα...», *όπ. παρ.*, σελ. 196-197.

15. Polyzos N., *Essai sur l'émigration grecque*, Librairie du Recueil Sirey, Παρίσι, 1947, σελ. 88.

16. Κατά την απογραφή του 1940, ο ελληνικός πληθυσμός ανερχόταν σε 7.335.675 άτομα, δηλαδή σε 56,4 κατοίκους ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο. Αν υπολογισθεί όμως, το σχετικά μικρό ποσοστό της ελληνικής γης που αποτελείται από αγρούς, λειμώνες και δενδρώδεις καλλιέργειες, είναι φανερό, ότι αναλογούσαν ελάχιστα στρέμματα γεωργικής γης ανά κάτοικο. Η αναλογία των γεωργικών και καλλιεργούμενων εκτάσεων παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αφού για το 61% του ενεργού πληθυσμού, που την περίοδο αυτή είχε στραφεί στη γεωργία και την κτηνοτροφία, αναλογούσαν 26.839 τετραγωνικά χιλιόμετρα από τα οποία τα 19.600 ήταν αγροί, χωρίς να υπολογίζονται οι αγραναπαύσεις και η φυσικά κατώτερη γονιμότητα των ελληνικών εδαφών. Αυτό σημαίνει ότι σε 1.000 στρέμματα αντιστοιχούσαν 157 άτομα γεωργικού πληθυσμού, αριθμός που είναι ο μεγαλύτερος σε σύγκριση με τις υπόλοιπες βαλκανικές ή ευρωπαϊκές χώρες. Όπως σημειώνει ο Ευελπίδης, η αναλογία αυτή ήταν στη Βουλγαρία 118 άτομα, στην Γιουγκοσλαβία 114, στη Ρουμανία 97, στην Ιταλία 90, ενώ στις ΗΠΑ 17 και τον Καναδά 11. Ευελπίδης Χρ., *Η γεωργία της Ελλάδος*, Αθήνα, 1944, σελ. 20-21.

17. Σύμφωνα με τη γεωργική απογραφή του 1929, το 36,96% των αγροτών βρισκόταν με ανεπαρκή ιδιοκτησία 1-10 στρεμμάτων, το 35,09% διέθετε πολύ μικρή ιδιοκτησία 10-30 στρεμμάτων, το 23,45% είχε μικρή ιδιοκτησία 30-100 στρεμμάτων, το 3,87% βρισκόταν με μέση ιδιοκτησία 100-1.000 στρεμμάτων και μόλις το 0,15% κατείχε ιδιοκτησία μεγαλύτερη των 1.000 στρεμμάτων. *Όπ. παρ.*, σελ. 25.

18. Μαυρογορδάτος Μ.Ι. και Χαμουδόπουλος Α.Χ., *Η Μακεδονία...*, όπ. παρ., σελ. 167.

19. Άμαντος Κ., Καραβίδας Κ.Δ. και Αναγνωστόπουλος Ν.Η., *Η πύκνωση των αγροτικών μας πληθυσμών και τα μέσα της επιτυχίας αυτής*, Αθήνα, 1927 και Άμαντος Κ., *Οι βόρειοι γείτονες της Ελλάδος*, Αθήνα, 1923. Βλ. επίσης, Χρ. Χατζηιωσήφ, «Απόψεις γύρω από τη βιωσιμότητα...», όπ. παρ., σελ. 26 και του ιδίου, *Η γηραιά...*, όπ. παρ., σελ. 338.

20. Φιλάρετος Δ., *Δια του καπνού η σταθεροποίηση των ελληνικών οικονομικών*, Αθήνα, 1932, σελ. 15-16.

21. Δρακούλης Π., *Έκθεσις σταλείσα εις το Υπουργείον των Εξωτερικών*, Αθήνα, 1924.

22. Δρακούλης Π., «Γένεσις αγροπόλεων», περιοδ. *Νέα Εποχή*, τεύχ. 65, 20 Δεκεμβρίου 1925, σελ. 379-381.

23. Καραφύλλης Γρ., *Νεοελληνική πολιτική και κοινωνική φιλοσοφία: Όψεις των ευρωπαϊκών ιδεών στην ελληνική σκέψη τέλη 19ου - αρχές 20ου αιώνα*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1990, σελ. 132-135.

24. Hobsbawm E., *The Age of Empire, 1875-1914*, Vintage Books, Λονδίνο, 1989 (επανεκδ.), σελ. 228-229.

25. *Όπ. παρ.*, σελ. 229.

26. Δρακούλης Π., «Γένεσις...», όπ. παρ., σελ. 381.

27. Μαυρογορδάτος Γ., «Ο Καραβίδας, θεωρητικός και ιδεολόγος του μικροαστισμού», στο Μ. Κομνηνού και Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Κοινότητα...*, όπ. παρ., σελ. 92-98.
28. Καραβίδας Κ.Δ., *Σοσιαλισμός και κοινοτισμός*, Αθήνα, 1930, σελ. 26.
29. Καραβίδας, Κ.Δ. «Προσωπικό κεφάλαιο και κοινοτισμός» (επιστολή), περιοδ. *Σοσιαλιστική Ζωή*, τεύχ. 33, Ιούλιος 1931, σελ. 326.
30. Καραβίδας Κ.Δ., *Σοσιαλισμός...*, όπ. παρ., σελ. 13.
31. Όπως εξηγούσε, «(...) (να) κινητοποιήσουμε τα προσωπικά μικροαστικά κεφάλαια και την υπερεργασία των ελλήνων, έστω και δικτατορικά (μορφή προσωρινή, νόμιμη κάθε ολοκληρωτικής νέας προσπάθειας) και να σχηματίσουμε ισχυρό κοινοτικό κεφάλαιο σ' όλους τους προσφόρους κλάδους και περιοχές της παραγωγής μας, πράγμα που θα διαστείλει και θ' αφήσει ελεύθερα προς εκκαπιταλισμόν (και εκσοσιαλισμόν συνεπώς) όλα τα άλλα πρόσφορα τυχόν προς τούτο πεδία της παραγωγής παρ' ημίν». Κ.Δ. Καραβίδας, «Προσωπικό κεφάλαιο...», όπ. παρ., σελ. 326.
32. Καραβίδας Κ.Δ., «Ζητήματα γεωργικής πολιτικής», περιοδ. *Πειθαρχία*, τεύχ. 28, 27 Απριλίου 1930, σελ. 28.
33. Καραβίδας Κ.Δ., «Η δημητριακή κοινότης», περιοδ. *Πειθαρχία*, τεύχ. 32, 25 Μαΐου 1930, σελ. 11.
34. Βεργόπουλος Κ., *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1978, σελ. 141-142.
35. Σφυρής Κ., «Υπό ποίας προϋποθέσεις η Ελλάς είναι βιώσιμος», έκδ. του περιοδ. *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, Αθήνα, 1931, σελ. 15-16.
36. Όπ. παρ., σελ. 63-67.
37. Όπ. παρ., σελ. 69-70.
38. Δανιηλίδης Δ., *Νεοελληνική κοινωνία και οικονομία*, εκδ. Σαμαρόπουλος, Αθήνα, 1934, σελ. 18 (:20).
39. Παμπούκης Π., «Γεωπολιτική θεώρηση του νέου ελληνισμού», περιοδ. *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τεύχ. 19, Ιανουάριος - Μάρτιος 1939, σελ. 21.
40. Μαυρέας Κ., «Η πολιτική οργάνωση του αγροτικού χώρου στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1922-1936», στο Σακελλαρόπουλος Θ. (επιμ.), *Νεοελληνική κοινωνία: Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 1993, σελ. 119-147.
41. Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος (ΑΚΕ), «Οι θεμελιώδεις αρχές του ΑΚΕ», εφημ. *Αγροτική Σημαία*, 27 Μαΐου 1923.
42. Πουρνάρας Δημ., *Ιστορία του αγροτικού κινήματος εν Ελλάδι*, Αθήνα, 1931, σελ. 8-9.
43. Ανθρακόπουλος Σ., «Διατί ιδρύθη και τι επιδιώκει πολιτικώς το Αγροτικόν Κόμμα», περιοδ. *Κοινωνική Έρευνα*, τεύχ. 1, Μάρτιος 1932, σελ. 17-19. Επίσης, του ιδίου, «Το ζήτημα του πληθυσμού και το σύγχρονο ελληνικό πρόβλημα», περιοδ. *Κοινωνική Έρευνα*, τεύχ. 4, Ιούνιος 1932, σελ. 13-14.
44. Ματούσης Ν., «Θα σωθή πράγματι η Ελλάς εάν στραφώμεν προς την γην;», περιοδ. *Κοινωνική Έρευνα*, τεύχ. 5, Ιούλιος 1932, σελ. 26-27.

45. Πουρνάρας Δημ., «Το κοινωνικόν ζήτημα εν Ελλάδι», περιοδ. *Κοινωνική Έρευνα*, τεύχ. 9, Δεκέμβριος 1932, σελ. 1-5. Ο Δ. Πουρνάρας, άλλοτε μέλος του ΣΕΚΕ, πρέσβευε μία προσαρμογή του μαρξιστικού σοσιαλισμού στα αγροτικά δεδομένα της χώρας προβάλλοντας ως ηγετικό τον ρόλο των αγροτών στη διεκδίκηση της «κοινωνικής αναμόρφωσης» και του σοσιαλισμού.

46. Σοφιανόπουλος Ι., «Το δημογραφικόν πρόβλημα της Ελλάδος», περιοδ. *Κοινωνική Έρευνα*, τεύχ. 13, 1933, σελ. 6-7.

47. Ανάλογοι χαρακτηρισμοί αποδόθηκαν αυτή την εποχή και σε άλλα στελέχη του ΑΚΕ, όπως οι Ανθρακόπουλος, Ματούσης και Παγκούτσος, οι οποίοι υποστήριξαν την εισδοχή του Σοφιανόπουλου στο κόμμα και την εκμέρους του ανάληψη της ηγεσίας του. Οι επονομαζόμενοι «αγροτοφασίστες» στιγματίστηκαν ως τέτοιοι όχι μόνον από τους σύγχρονούς τους κομμουνιστές, που εκτόξευαν πολεμικές αιχμές κάτω από τις ρητορείες του «σοσιαλφασισμού» και του «αγροτοφασισμού», αλλά και από ορισμένους σοσιαλιστές ή και από τους λεγόμενους «αριστερούς» αγροτιστές. Ο Αθ. Τανούλας, παραδείγματος χάριν, ηγετικό στέλεχος του ΑΚΕ, υποστήριζε ότι το πρόγραμμα του Σοφιανόπουλου περί εθνικοποιήσεων και αγροτικών εποικισμών αντέγραφε τις θέσεις των Γερμανών εθνικοσοσιαλιστών. Βλ. μεταξύ άλλων, Δημ. Πουρνάρα, «Αγροτισμός και αγροτοφασισμός», παράρτημα περιοδ. *Κοινωνική Έρευνα*, Αθήνα, 1932, Ι.Π. Μελά, «Ο ελληνικός αγροτισμός», περιοδ. *Πολιτικά Φύλλα*, Απρίλιος 1931, σελ. 1-3 και Αθ. Τανούλα, *Το Αγροτικόν Κόμμα και η αποσχισθείσα ομάς*, Θεσσαλονίκη, 1932 αντίστοιχα.

48. Βλ. αντίστοιχα την αγόρευση του στη Βουλή της 24 Φεβρουαρίου 1932, στο Α. Παπαναστασίου, *Μελέτες, λόγοι, άρθρα*, β' εκδ., τόμ. 2, Αθήνα, 1988, σελ. 713, και του ίδιου, «Η συσσωμάτωση των αριστερών οργανώσεων», περιοδ. *Κοινωνική Έρευνα*, τεύχ. 15, Ιούνιος 1933, σελ. 81-82.

49. Πρόκειται για τη θέση που διατύπωσε ο Αρ. Σίδερης λίγο μετά την απομάκρυνσή του από το ΚΚΕ (1924) εκφράζοντας όλους εκείνους που απομακρύνθηκαν από το κόμμα διαφωνώντας με την «μπολσεβικοποίησή» του. Βλ. το περίφημο άρθρο του «Περί κρίσεως», περιοδ. *Νέα Εποχή*, τεύχ. 5, Μάρτιος 1924, σελ. 7.

50. Εκφράζοντας τις θέσεις του ΣΚΕ, ο Στρ. Σωμερίτης, στέλεχος στο κόμμα εκείνη την περίοδο, υποστήριξε πως, όταν το ΣΚΕ καταλάμβανε την εξουσία, δεν θα καταργούσε τη μικρή γαιοκτησία, διότι αυτή, σύμφωνα με τον επιστημονικό σοσιαλισμό, δεν αποτελούσε κεφάλαιο. Βλ. Σ. Σωμερίτη, «Το κόμμα απέναντι στο αγροτικό ζήτημα», εφημ. *Σοσιαλιστική Σημεία*, 9 Αυγούστου 1931.

51. Βλ. «Το εκλογικό πρόγραμμα του ΣΚΕ», περιοδ. *Σοσιαλιστικές Πληροφορίες*, τεύχ. 4-5, Ιούλιος - Αύγουστος 1932, σελ. 50-55. Επίσης, ΣΚΕ, *Τι είναι το Σοσιαλιστικό Κόμμα*, Αθήνα, 1935, σελ. 41-42.

52. Σχετικά με τις αποφάσεις της 6ης Ολομέλειας, βλ. συλλ. ΚΚΕ, *Δέκα χρόνια αγώνες, 1935-1945*, Αθήνα, 1977 (επανάκδ.), σελ. 19 κ.εξ.

53. Αντίστοιχη πολιτική υιοθετήθηκε και για την κομμουνιστική νεολαία,

η οποία θα συγχωνευόταν με τις υπόλοιπες οργανώσεις αγροτικών νεολαιών με στόχο την ίδρυση «ευρύτατης αντιφασιστικής οργάνωσης» όλης της νεολαίας της υπαίθρου. Βλ. *όπ. παρ.*, σελ. 72-76.

54. Αντίθετα με το ΚΚΕ, αρκετοί εκτός του κόμματος κομμουνιστές αρκέστηκαν στη διαπίστωση, ότι η γεωργική κρίση των αρχών της δεκαετίας του '30 οφειλόταν στη «διδείσδυση» του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στη γεωργία, η οποία, όπως εκτιμούσαν, έπληττε το καθεστώς της μικρής γαιοκτησίας και οδηγούσε τον αγροτικό πληθυσμό στην προλεταριοποίηση. Βλ. χαρακτηριστικά, Σ. Μάξιμου, «Για μια ορθή πολιτική στο αγροτικό», περιοδ. Σπάρτακος, περ. β', αρ. 20-21, Φεβρ.-Μάρτ. 1932, σελ. 6-10.

55. Birken L., «The political economy of Adolf Hitler: power, plenty, and ideology», στο Cr.D. Goodwin (επιμ.), «Economics and National Economy», παράρτημα περιοδ. *History of Political Economy*, τεύχ. 23, 1991, σελ. 179 και 182.

56. *Όπ. παρ.*, σελ. 181-188.

57. Ψαλιδόπουλος Μ., *Η κρίση του 1929 και οι έλληνες οικονομολόγοι*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας ΕΤΕ, Αθήνα, 1989, σελ. 351-361.

58. Τζιόβας Δ., *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1989, σελ. 141.

59. *Όπ. παρ.*, σελ. 143.

60. Ο ίδιος ο Μεταξάς που το καλοκαίρι του 1937 ανακηρύχθηκε «πρώτος αγρότης της χώρας», υποτιμούσε την ανάγκη εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα. Πιστεύοντας ότι η ελληνική βιομηχανία επιβίωνε αποκλειστικά μέσω της επεξεργασίας των εγχώριων αγροτικών προϊόντων, ο Μεταξάς υποστήριζε ότι, μέσα από την εργασία του, ο Έλληνας αγρότης, «όχι μόνο βγάζει το ψωμί του, αλλά και παράγει το μεγαλύτερο μέρος του πλούτου που τρέφει το σύνολο του έθνους». Μεταξάς Ι., *Λόγοι και σκέψεις, 1936-1941*, Αθήνα, χ.χ., σελ. 221.

61. Βλ. Desmond Sh., «Μουσολίνι, Λένιν, Στάλιν», εφημ. *Έθνος*, 17 Απριλίου 1930 και Ludwig Em., «Η αδυναμία της εποχής μας άγει προς την Δικτατορίαν;», εφημ. *Έθνος*, 15 Νοεμβρίου 1932.

62. Χατζηιωσήφ Χρ., «Η βενιζελογενής αντιπολίτευση στο Βενιζέλο και η πολιτική ανασύνταξη του αστισμού στο Μεσοπόλεμο», στο Γ. Μαυρογορδάτος και Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1988, σελ. 455-456.

63. Ψαλιδόπουλος Μ., «Μορφές οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα, 1936-1940», στο Η. Fleischer και Ν. Σβωρώνος (επιμ.), *Ελλάδα, 1936-1944: Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση*, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα, 1989, σελ. 123-127.

64. Μαλαματιανός Κ., *Περί το οικονομικόν πρόβλημα της Ελλάδος*, Αθήνα, 1930, σελ. 8, 44-56 και 60-82.

65. Στεφανίδης Δ., *Η θέσις της βιομηχανίας εν τη κοινωνική μας οικονομία*, Θεσσαλονίκη, 1938, σελ. 5-12.

